

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Sønderjydsk

MÅNEDSSKRIFT

Udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland
ved H. Neumann og Christian Stenz

INDHOLD:

Anna Paulsen: *Søren Kierkegaard og Nordslesvig*

Hejselbjerg Paulsen: *Claus Kiesby, Brorsons bogtrykker i Tønder*

Erik Bondo Svane: *Mellem Rendsborg og Frederiksstad*

Sønderjydsk månedsskrifts ekspedition: Museumsinspektør H. Neumann, Åstrupvej, Haderslev.
Viceskoleinspektør Chr. Stenz adresse er: Chr. Paulsen skolen, Flensborg

Sønderjyllands Kreditforening
Haderslev

Sønderjydsk
Tæppefabrik

A. R. KJÆRBY A/S
HØJER

Hæslev
Gymnasium

Kostskole for Dreng

Eksamenret til Mellemskole-, Real-
og Studentereksamen.

Alle Oplysninger ved Hæn-
vendelse til

Peter Kæstel
Rektor, Hæslev

A
S
C. Andresen

AABENRAA
Telefon 3333

Jern- og Staalforretning

Aktieselskabet

C. I. Christensens Papirhandel

ESBJERG

HEJMDAL

Landsdelens Blad

AKTIESELSKABET

NORDISKE KABEL- OG TRAADFABRIKER

KØBENHAVN F.

Det historiske samlingssted

GRAM

KØLEANLÆG

Brødrene Gram A/S

Vojens

LOLLANDS TIDENDE

Lollands største Dagblad

Hovedkontor i Nakskov

Filiakontor i Maribo og Rødby

Jern, stål, rør, sanitet
tlf. 3054 flere linier

J. P. Top's efft. A-S
Aabenraa

Vestkysten

Syd- og Vestjyllands største Dagblad

Graasten Bank A/S

Kontortid 9--12 & 2--4

Lørdag 9--1

GRAASTEN

Ferdinand Nielsen

Kolonial . Vine . Delikatesser

Tlf. 2750 . Åbenrå

„PRIMA”

Kulimport & Skibsfart A-S

Aabenraa

Telefon 311

Spare- og Laanekassen
for Hobro og Omegn

J. Thorsmark
Indeh.; Brdr. Thorsmark
Storegade 10 . Aabenraa
Teleron 2673

Ure & Optik

Tønder Apotek

Sygeplejeartikler

Annonceekspedition:

Aastrupvej

Haderslev

Telf. 22362

Tønder Mejeri

telefon 186

Ballum præstegård

Søren Kierkegaard og Nordslesvig*)

AF Dr. ANNA PAULSEN

Det hænder undertiden, at en indre Forpligtelse over for en Opgave gaar tilbage til tidlige Barndomsindtryk. Saadan gaar det med mit Forhold til Søren Kierkegaard. Jeg fører den særlige Tiltrækningskraft, som hans Skikkelse altid har øvet paa mig, tilbage til den Maade, han blev omtalt i mit Barndomshjem, Ballum Præstegaard, og tænker derved først og fremmest på Samtaler med min Fader, Pastor *Paul Duyssen Paulsen*, som døde tidligt. Vores Far havde det særlige Forhold til Barnet, om hvilket Søren Kierkegaard et Sted siger, at det kun findes hos det virkeligt modne Menneske, denne Holdning, som gør det muligt at være Barnet nær, fordi man selv er som et Barn, og samtidig at tage det saa alvorligt, at man mangan Gang kan sige noget til det, som ligger for højt for dets Alderstrin og dog i Øjeblikket prenter sig ind i den barnlige Sjæl. Der var hyppigt Lejlighed til saadanne Samtaler. Kærest var Hjemvejen om Aftenen med Far, naar han vendte tilbage fra en af sine mange Veje gennem det vidtstrakte Sogn. Man klatrede op paa et Markled og søgte paa den Vej, hvor man mente at kunne vente ham. Naar saa den kære Skikkelse dukkede op langt borte, stormede man ham i Møde, og saa fulgte Hjemturen ved hans Haand, og saa kunne man

*) Oversat af P. Kürstein efter „Almanack auf das Jahr des Herrn 1952“, Hamburg.

sige alt og spørge om alt, for Far forstod alt og tog paa sin Vis alt alvorligt. Meget eftertrøget var det ogsaa at opholde sig i Boghjørnet i Studereværelset, naar Far arbejdede ved Skrivebordet. Saa strøg vel Barnets Haand over Bogryggene med en Anelse om, at her ventede der Skatte i Fremtiden, og Øjet forsøgte at tyde Navne og Titler. Naar en Bog særlig talte til en, bragte man den til Far, og hvis han syntes, at det var paa sin Plads, gav han Oplysninger om den og ikke sjældent med særlig Eftertryk. Saaledes laa engang en uanselig, smal Bog i min Haand. „Se Far, han her hedder Søren ligesom vores Søren (Hjemmets Altmuligmand, som passede vores Stald), Søren Kierkegaard, hvem er det?“ Far var straks nærværende og meget redbon: „Det er en, som har tænkt meget dybt, dybere end Mennesker ellers tænker, og som har saa meget at sige til os alle, mere end man vel ved nu. En Mand, som har set Sandheden og lidt meget for den fordi Mennene ikke forstod ham. Naar du engang bliver stor, vil du maaske forstaa det“. „Naar du engang bliver stor“ — det var som saa ofte før det lokkende Maal. Saa vil du opdage meget, som du nu kun aner maa være et eller andet Sted. Bare dog det Forhæng vilde falde, som skjuler alt det store og hemmelighedsfulde, som vinker saadan langt borte.

Jeg har aldrig tvivlet om, at den nordslevigske Vækkelsesbevægelse, som senere skulde komme til at betyde saa meget for mig, at „Indre Mission“ maatte staa i en bestemt Sammenhæng med Søren Kierkegaards Virke. Ganske vist, hvis man skal se strengt historisk paa det, kan den danske „Indre Mission“, som den nordslesvigske er en — ganske vist meget særpræget — Aflægger af, kun indirekte føres tilbage til ham. Rystelsen fra Kierkegaards Kirkekamp var kun en Episode for Vilhelm Beck, Indre Missions Grundlægger, og er ikke blevet den umiddelbare Aarsag til Dannelsen af Indre Mission. Men væsentlige Aarsager kan ogsaa virke videre i det skjulte. Maaske har derfor de Ret, som mener, at Jordskælvet fra Kierkegaards Kamp har virket kraftigere i Dybet, end Øjet tror at have set, ligesom en Flodbølge, som naar den er ebbet ud paa Overfladen, dog virker videre i Dybet. „Diskussionen er endnu ikke afsluttet, for Søren Kierkegaard er endnu ikke bragt til Tavshed“, skrev for nylig en danske Teolog. Jeg har altid troet at kunne se den sælsomme Danskers Skygge over det nordslesvigske Trosliv.

To Steder kan der paavises en umiddelbar og vedvarende Indflydelse fra Kierkegaard, nemlig i to Mænds Liv, som har været med til at forme Indre Mission i Nordslesvig. Den ene er *Emil Wacker*, den teologiske og gejstlige Fører for Missionens Præsteskab og Grund-

lægger og Leder af Diakonisse-Stiftelsen i Flensborg. Hans Studenter-tid i København faldt i de første Aar efter Kierkegaards Død, alt-saa i en Tid, da Ekkoet efter hans Skrig i Midnatstimen endnu ikke var forstummet. Det har for Wacker været Stødet til en senere og vedvarende Læsning af Kierkegaard, som uden Tvivl har brudt den Fortryllelse fra den spekulative idealistiske Dogmatik (I. Dorner), som først havde holdt ham fangen. Kierkegaard har skærpet hans Øje for den irrationelle Dybde, der er i en ægte bibelsk og beken-dende Teologi og for denne Teologis selvstændige Stilling over for enhver spekulativ filosofisk Begrundelse. I Flensborg-Konventet, denne åndelige Kraftkilde for Indre Missions Teologer, blev Luthers Navn ganske vist nævnt først og sidst, men ved Siden af det har Sø-ren Kierkegaards Navn bestemt ogsaa vundet Klang. Naar dette Konvent havde Mod til ensidigt og fuld af Kraft at gaa ind for en Retfærdiggørelses-Teologi uden nogensomhelst Indrømmelser og Kom-promisser med Tidens Tanker, saa hænger det sikkert sammen dermed.

Endnu mere personlig synes mig Kierkegaards Indflydelse at være hos *Nic. C. Nielsen*, ved Siden af Tonnesen Medstifter af Indre Mis-sion, vores Digterpræst, som jeg lærte at kende allerede i mit Barn-domshjem. Han kaldte sig bevidst „den sidste Slesviger“ og vilde dermed sige, at Kærligheden til dette smalle Grænseland, hvis Landskab og Folk han kendte som næppe nogen anden, hos ham i den Grad var det første, at Forskellen mellem Tysk og Dansk kun forekom ham at være af anden Rangs Betydning ved Siden af det. Selv følte han sig knyttet til begge Folk. Selv om han ogsaa var dansktalende hjemme-fra, havde han dog et stærkt Forhold til tysk aandeligt Liv. Hvis man maa anvende et Ord af Kierkegaard paa ham, vilde man kalde ham et Eksempel paa en Holdning af ægte eksistentiel Inderlighed og sagt i Indre Missions Sprog: Et Eksempel paa personlig Helligelse af ubetinget Alvor. Han var en Mand, der ganske levede ud fra et Midtpunkt, og da han tænkte i vide Horisonter og havde mangfoldige aandelige Interesser, søgte han saa meget mere at fatte alle sine Livsforbindelser ud fra dette Midtpunkt og bygge dem ind i sit Liv. Intet var tilfældigt eller ligegyldigt for ham, men han følte en særlig Forpligtelse i ethvert Møde. Et Bevis derpaa er hans Skitser og Fortællinger, i hvilke han viser os nordslesvigske Mennesker i deres Hverdag og gengiver Sam-taler med dem, helst i Folkemalet. Han beskriver gerne Indtryk af Vandringer gennem Hjemstavnen, Enkeltheder, som andre for det me-ste overser, ja selv Tingene giver han Mæle og tager os med „paa en Rejse gennem sit Hus“. Disse fordringsløse Bøger har en ejendomme-

lig Ynde for den, der elsker Landskabet og dets Mennesker ligesaa højt, som han gjorde. De viser ved Siden af en fin Humor en Kærlighed til det smaa og uanselige, en Evne til Forundring, som faar en til at tænke paa Kierkegaards Udraab: „See blot een Gang Havet, og Skyerne, og Maagen. Anstreng hver din Nerve, for at fastholde dette Syn, thi maaskee er det første og sidste Gang, at du maa have noget at erindre“.

I Længden forekom denne litterære Beskæftigelse Pastor Nielsen som en Afledning, som han mente, at maatte forbyde sig selv. Jeg husker en Samtale med ham, hvori han udtalte det meget bestemt. Jeg omtalte et af hans lyriske Digte, en Skildring af Hedelandskabet, som jeg hodt meget af. Da strejfede et næsten straffende Blik mig, og de ellers saa straalende og venligt Øjne blev meget alvorlige: „Det læser jeg selv ikke mere. Det har været, det hører jo altsammen til det æstetiske“. Uvilkaarlig faldt mit Øje paa en Række Kierkegaard-Bind, som stod i Reolen foran mig. Han fulgte mit Blik: „Ja, ja, han vidste det, han har trods alt vidst meget, som man endnu burde høre og lære hos ham“. Det æstetiske, sin Ungdoms Lidenskab, det var den Isak, som han maatte ofre, det forstod han med sig selv ud fra Kierkegaards „Frygt og Bæven“.

Han var en Mand, som hans Embede bandt saa absolut, at man vel ogsaa tør nævne hans enlige Stand i denne Sammenhæng. Hans Prækeners var Samtaler med den enkelte, i Stilen visselig ikke uden Slægtskab med Kierkegaards Taler. Selv en „Enkelt“ forstod han absolut sit Embede som Sjælesørger for den Enkelte og udøvede det med uendelig Troskab. Hvor den personlige Samtale ikke var mulig, maatte den erstattes af Brevet. Han svarede altid straks, saa vidt mulig umiddelbart efter Postens Ankomst, og hans Breve har betydet meget i mangt et Menneskes Liv. Den legemligt allerede meget svækkede Mand har under den første Verdenskrig med uendelig Troskab som Sjælesørger vejledet og taget sig af et stort Antal Soldater fra sine tidligere Menigheder fra sin Skrivepult i Emeritusboligen i Flensborg.

Pastor Nielsens første Embede var i Højrup paa Toftlund-Eggen i en nordlig Afkrog af Landet paa den jyske Hede, Kierkegaards Hede. Efter femten Aars Virke blev han afløst af min Far, som ogsaa fik sit første Embede her. Overalt traf han hos Bønderne paa Sporene af Nielsens Sjælesørger-Vidnesbyrd. At præke for jævne „udannede Folk“ paa denne Hede, det mente han til at begynde med at kunne klare let, men mærkede saa hos disse Bønder paa deres Maade at høre efter paa en Hunger og en Spørgen, som foruroligede ham. „Hvad vil I egentlig af mig?“ spurgte han dem. Og Bønderne svarede paa deres Maade:

„Man maa jo have Vished om Frelse, det drejer sig om Enten-Eller, om ens egen Afgørelse og om det rette Skel mod Verden“. Dette traf min Far som et Lyn. Altsaa var det ikke blot Indhold af Bøger i dogmatiske Kompendier, men det var Liv og Virkelighed i saa høj Grad, at en nordslesvigsk Bonde kunde sige det til sin Præst paa Landevejen eller ved Stalddøren. Det lod ham ikke i Ro, men førte ham ind i en personlig Kamp og Spørgen, indtil disse Hedebønder, hans Tilhørere, en Søndag undrende nikkede til hinanden: „Han har det nu ogsaa, vor Præst“.

„Nu har han det ogsaa“. For præsterne og Lægmissionærerne i Indre Mission var det et Spørgsmaal om Realitet, om Virkelighed i den Enkeltes Liv. De blev ligesom Nic. C. Nielsen Sjælesørgere, som utrætteligt søgte den Enkelte. Ordet „den Enkelte“ fik et Eftertryk, som fik mig til at tænke paa en Kierkegaardsk Gestus: Pegefingeren, der lægger sig paa en ellers skjult Sag for at gøre opmærksom paa dem. „Og hiin Categorie „Den Enkelte jeg bytter ikke det i sin Tid at have bragt den afgørende frem, det bytter jeg ikke for et Kongerige“. Man forstod maaske ikke dengang i Indre Mission dette Ord i den Dybde, som Kierkegaard havde ment det, da han gjorde det til Feltraab i Kampen mod Masseskæbners Dæmoni, som fortrænger den personlige Afgørelses Alvor. Men disse nordslesvigske Sjælesørgere vidste, at man ogsaa i Bondestue og Hedehytte kan opleve Rystelser og kæmpe sig igennem til Afgørelser, som har afgørende Vægt, der hvor de træffes. De havde det sikkert lettere i deres begrænsede Menigheder end mangen en Præst nutildags, fordi man dengang endnu ikke kendte Nutidens Jag. Men de har ogsaa maattet ofre meget paa det, og de maatte tage Forvaltningen af deres Tid meget alvorlig. Pastor Nielsen taler et Sted med fin Humor om sin Reol, hvor der staar saa mange vigtige Værker, som han gerne vilde læse. Han nævner et astronomisk Værk om „Himmelklodernes gigantiske Verden“, historiske Værker, en Bog om Hjemstavnsens Flora og siger saa: „Hvor vilde jeg dog gerne læse det altsammen, men ak! jeg har jo ikke Tid til det“. Og naar vi tiggede Far om for en Gangs Skyld ikke at gaa væk, hvor ofte har vi ikke hørt ham sige: „Børn, jeg maa nu denne Gang til disse Mennesker. Jeg er jo deres Præst“.

Den enfoldige bibelske Tankegang, som udfoldede sig i de nordslesvigske Bondehjem, naar man samledes ved Bordet om Bibelen, rørte ved Hemmeligheden om „Samtidigheden“, selv om man ikke havde nogensomhelst Anelse om, hvad denne Kategori aandshistorisk betyder. Det har muligvis irriteret mange andre ligesom mig selv, da jeg

svært medtaget af den moderne Historicisme senere vendte tilbage til Nordslesvig og nu oplevede, at man her talte om Abraham eller Elias eller Amos, som om de var Mennesker, som man kunde møde paa Gaden, og som man var dus med. Da jeg endelig selv fik Øjnene op, forstod jeg, at det var det virkelig Store, at der var Mennesker her, som havde deres egen personlige Vished netop lige som Amos eller en anden af Bibelens Mennesker. Da jeg senere læste Kierkegaards Sætning: „Hvad vil jeg? Jeg vil Redelighed“, da tænkte jeg paa Nordslesvig, paa mange læge Medarbejdere i Indre Mission, paa Mennesker som Pastor Nielsen og min tidlig døde Far. Sikkert var der Medløbere ogsaa der og Folk med Missionens Manerer uden dens Indhold — ingen Bevægelse er sikker for dem. Men i mit Minde lyser frem for alt Billedet af disse Mennesker.

Maaske kan det forekomme en og anden dristigt eller overdrevet at bringe en landlig Bevægelse som Nordslesvigs Indre Mission i Forbindelse med Søren Kierkegaards Kamp, som i Dag sætter en Verden i Bevægelse.

Det var en rolig næsten idyllisk Tid dengang kort før den første Verdenskrig. Men har Kierkegaard ikke i Fyrrernes og Halvtredsernes København kæmpet sin Kamp i en ligeledes relativ rolig Omverden — maaske lige med Undtagelse af Folkerøret i 1848. Den unge Søren Kierkegaard skrev allerede i Trediverne i sin Dagbog: „Man glemmer . . . den langt farligere som det synes uundgaelige Fallit i aandelig Henseende, som staar for Døren“. I Nordslesvig stod man dengang ikke uden for Verden. Ogsaa der havde man en Anelse om den kommende Ulykke. Drønet fra Dybet, som gaar forud for et vulkansk Udbrud kunde mærkes. Men naar jeg ser bort fra det, synes det mig at være noget stort, at disse Folk har gjort deres Indsats paa deres Sted uden Forbehold. Thi ikke en verdenshistorisk Horizont eller en Storstadssituation bestemmer Værdien af en Indsats, men Troskaben i det mindste, det at man tager det enkelte Menneske ogsaa det mest fordringsløse og ubetydelige, alvorligt, fordi ogsaa han paa sin Post lever sit eneste Liv over for Evigheden.

Kierkegaard-Tilhængere var Indre Missionsfolkene ganske givet ikke, heller ikke naar de var ægte Kierkegaard-Læsere som Nic. C. Nielsen. Emil Wacker, som absolut fuldtud vidste at vurdere Kierkegaards Betydning, har ikke forstaaet Tankemodsætningen mellem Virkelighed og Aabenbaring paa samme Maade som Kierkegaard i sit Paradox. Det viser han allerede i sit Skriftprincip, sin Fastholden ved Skriftens Ufejlbarelighed, hvorved han dog reddede sig en Smule „securitas“. I Indre

Missionskredse var det i Almindelighed Sædvane at tale med et vist Forbehold om Kierkegaard, ikke uden en advarende hævet Pegefinger. Men netop det gav i det opvoksende Menneskes Øjne Problemet en forstærket Tillokkelse.

„Naar du engang bliver stor“. Dette Vink er for mig i stadig højere Grad blevet en Drivkraft til at finde ud af, hvori Søren Kierkegaards Sendelse egentlig bestod, og hvad Grunden kan være til den forskellige Bedømmelse af ham. Det var desuden ønsket om at se tydeligt, hvilket Indhold Begrebet „Eksistens“ har, det Begreb, som først Kierkegaard har dannet, det Begreb, om hvilket Filosofen Jaspers har sagt, at det ved Kierkegaard er løftet op i en saadan Sfære, at Ordet „ikke er til at slide op“. Jeg vilde forstaa, hvorledes det kunde komme saa vidt, at man dog kunde misbruge dette Begreb i den Grad, som det sker i den moderne Eksistentialfilosofi. Det er for at bruge Kierkegaards egne Ord „et indviklet Kriminaltilfælde“ som man burde forsøge at løse.

Frugten af disse Bestræbelser skal være en Bog, som kalder sig „Ekstens og Tro“ og i al Beskedenhed gerne skulde være en Vej til Søren Kierkegaards Værk.

Claus Kiesby, Brorsons bogtrykker i Tønder

AF HEJSELBJERG PAULSEN

I gamle Dage var det ikke saa lige til en Sag for et Menneske at træde ind paa den boglige Skueplads. Havde han noget paa Hjerte, som stod i Forbindelse med Tankens eller Troens Verden, maatte et Fakultet først se det nøje efter og forsyne det med et Imprimatur, før det paa Tryk kunde sendes ud til Offentligheden. For Folk i vore Egne var det desuden ikke nemt at faa det trykt. I selve Nordslesvig fandtes ingen Bogtrykkerier, det nærmest liggende var i Slesvig. P. Wandal i Maugstrup, Landsdelens flittigste og betydeligste Skribent i 17. Aarh., fik 20 af sine Bøger trykt i Slesvig, 7 i København og 1 i det fjerne Rostock. „Prentet udi Sleszvig / paa Autoris egen Bekostning“ staar der paa Slesvig-Trykkene. Den lille Tilføjelse understreger paa en ny Maade Vanskeligheden ved at faa Tanker og Ord sat paa Tryk.

Flensborg og Tønder faar Bogtrykkerier kort efter 1700, senere kom Haderslev med (1759), her var en Embedsstand, en Garnison, en Latinskole, læsende og skrivende Folk; i Sønderborg blev det første Tryk-

keri derimod først oprettet i 1814, i *Aabenraa* saa sent som i 1824 (Kopperholdt), og det endda kun af politiske Aarsager.

At *Tønder* derimod omkring 1731 fik ikke alene eet men to Bogtrykkerier¹⁾ skyldes den aandelige Bevægelse, som under Navnet Pietisme gik hen over Landsdelen, og som i Vestslesvig satte Bevægelse i alt, ikke blot i Tanker og Tankegang, men også i Dagliglivets Foreteelser. Mange gik langt for at høre en levende Røst og begærede at se den for sig paa Tryk. Som reformivrig Fromhedsretning søgte Pietismen at gøre en Indsats for Bibelens og anden kristelig Oplysnings Udbredelse og ved Kærlighedsgjerninger at mildne Kaarene for de fortrykte og værgeløse i Samfundet. Det lykkedes Bevægelsens Hovedmand i *Tønder*, Provst *Schrader*, at faa oprettet et Vajsenhus og i Tilknytning til det et Bogtrykkeri, som baade skulde afstive Vajsenhusets økonomiske Drift og samtidigt kunde virke i den kristne Oplysnings Tjeneste ved at sprede Bibeludgaver, Psalmebøger og gudelige Skrifter ud blandt Folk. Saadan havde *Francke* baaret sig ad i Halle og *Enewald Ewald* i *København* (1729). I *Schraders* eget Trykkeri udkom i 1731 — altsaa endnu før Vajsenhuset var fuldendt — hans egen Psalmebog (*Vollständiges Gesangbuch . . . Tondern. Verlegt und gedruckt zum Nutzen des daselbst zu erbauenden Hospitals- u. Wäysen-Hauses. Im Jahr Christi 1731*). Provsten har selvfølgelig drevet Trykkeriet ved en Mesters eller Bestyrers Hjælp, og der udkom i de følgende Aar en lang Række Skrifter paa Vajsenhusets Forlag og trykt i dets eget Trykkeri, indtil det standser i 1737 ved *Schraders Død*²⁾).

Det er imidlertid det andet af Byens Bogtrykkerier, vi her skal beskæftige os med. *Claus Kiesby*, en *Tønder* Borgers Søn, overtog i 1731 sin Faders Hus med Bogbinderi og — sandsynligvis — forbundet med det forannævnte beskedne lille Trykkeri³⁾).

Et af de første Tryk *Claus Kiesby* sendte ud fra sin lille Virksomhed var et beskedent, næsten tarveligt Ark med 10 Salmer, og da det

1) 1720 maa der have eksisteret et Trykkeri i *Tønder*, thi *Enewald Ewalds* Smaaskrifter „Den sande Christendoms rette Grundvold“ og „Begyndelses Elementerne i Guds Ord, d. e. Lutheri liden Catechismus“ er trykt her henholdsvis 1720 og 1721.

2) En Oversigt over Udgivelsen — men langt fra udtømmende — findes i *Ludwig Andresens* Bog: *Zweihundert Jahre Waisenhaus in Tondern, 1735-1935. Tønder 1935*, p. 68.

3) Han faar først Borgerskab 1733 og aflægger *Eden* 7. November. I *Matriculerer* *Jenigen Bürger so von Anno 1699 ab das gewöhnliche Bürger-Eyd geleistet und das Bürgerrecht gewonnen* kaldes han *Clauss Kiessbui*. — *Ludw. Andresen, Bürgerbuch* p. 37 og 52.

drejer sig om et historisk Dokument af højeste Rang, vil vi se dets fulde Titel fra Ord til Ord: Nogle / Jule-Psalmer / GUD til Ære / Og / Christen-Siæle, især siin el / skelige Meenighed til Op / muntring / Til den forestaaende / Glædelige Jule-Fest / Eenfoldig og i Hast sammen / skrevne / Af / H. A. B. / Tøndern / Hoss Claus Kiessbuy og findes hos hannem / Tilkjøst 1732.

Hverken Claus Kiesby eller Salmernes Forfatter, Tredie-Præsten i Tønder Hans Adolf Brorson, kunde dengang vide, at med disse „enfoldige og i Hast sammenskrevne Psalmer“ begyndte en ny Epoke i dansk Salmesang. Af dette Kiesby-Tryk er nu kun 2 Eksemplarer bevaret, og det er formentlig det mest kostbare af alle Bogtryk fra nyere Tid i Danmark. De 9 af Heftets 10 Salmer findes endnu helt eller delvis i alle danske Salmebøger. Det turde nok være en rekord i dansk Digtning. „Et mere vægtfyldt Hefte er nok aldrig trykt herhjemme“⁴⁾.

Men hvorfor lod Brorson nu Claus Kiesby trykke og udgive sine første Salmer? Han var jo dog Schraders nære Ven og Medarbejder, Meningsfælle og Medstrider, han havde vel også sat Skulder til ved Vajsenhusets Rejsning, Gløderne i Schraders Psalmebog havde ogsaa kastet Gnister ind i hans Sind og udløst skjulte, dybe Tanker. Hvorfor gik Brorson ikke til Schraders Vajsenhus-Trykkeri, men til Claus Kiesby? Der kan vel gives flere Forklaringer, men man standser ved denne: Brorson har haft travlt, de i Hast sammenskrevne Salmer skulde ud til den forestaaende glædelige Jule-Fest, Trykkeriet i Vajsenhuset har haft travlt, — og Claus Kiesby stod som Nybegynder ledig paa Torvet. Spørgsmaalet er af Betydning for Brorsonforskningen, da der stadig hersker Uenighed om, naar og hvor Brorson har skrevet sine Salmer. Er Forklaringen her rigtig, kan Salmerne ikke have ligget i Aarevis i en Bordskuffe, men maa være sprunget lige ud af Brorsons Digttersind og i samme Hast gaaet igennem Bogtrykkerpressen. I de følgende 2 Aar (1733 og 34) lod Brorson endnu 4 Salmehæfter trykke hos Kiesby, et femte: Nogle Paszions-Psalmer er sandsynligvis ogsaa trykt hos Kiesby, men intet eksemplar er bevaret for Efterslægten. Et andet oplag udkom derimod i 1735, men nu trykt udi Vaysen-Huset og paa dets Forlag af Herman Henrich Rotmer⁵⁾). Efter alt at dømme har Claus Kiesby været en foretagsom Forretningsmand, maaske lovlig bjergsom og mere nærsom end Brorson har syntes om. Om det var Aarsagen til, at Brorson brød med ham, lader vi staa hen. Men Byens

⁴⁾ Anders Malling, Slesvigs delte Bispedømme. Kbhvn. 1949, p. 301.

⁵⁾ Herrman Hinrich Rotmer har formodentlig været Schraders Bestyrer af Vajsenhustrykkeriet, selvstændig Boger har han ikke været, og hans Navn findes kun i Byregnskaberne for Aarene 1735—37. — Ludw. Andresen, anf. Skr. p. 32.

Magistrat giver ham i de følgende Aar et ikke just særlig godt Skudsmaal. Dels havde han efter Provst Schraders død frasnakket Provstens Enke det hende tilhørende Bogtrykkeri for en meget ringe Pris („vor einen sehr geringen Preiss an sich gebracht“) og derved har han „bis Dato lucrirt“⁶⁾. I 1742 ansøgte han endvidere om at faa Salmebogsprivilegiet over i sine Hænder, han agtede at optrykke en ny Udgave, Schraders Psalmebog var udsolgt og meget efterspurgt. Magistraten afviste ham meget skarpt — sein gewinnsüchtig Gemüth stecket darunter — og anbefalede meget, at Vajsenhuset maatte faa Privilegiet⁷⁾. Da dette slog fejl for Claus Kiesby⁸⁾, kastede han sig over nye Opgaver. I 1743 fik han overdraget af Vajsenhusstyrelsen at trykke 6000 Katekismer, en dansk Udgave af Schraders Katekisme, oversat og bearbejdet af Pastor Fabricius i Aabenraa⁹⁾. Men den gamle Drøm om selv at komme til at trykke en Psalmebog, for egen Regning og uden om alle Piis corporibus, blev ogsaa til Virkelighed i det Aar. Ja, Claus Kiesby har vel ikke blot trykt den, men synes ogsaa selv at have samlet den. Han har nok hverken spurgt Myndigheder eller Forfattere om Forlov¹⁰⁾ og derfor er Kiesby-Trykket 1743 ganske ukendt i Dag. Bibliotheca Danica nævner det ikke, det Kgl. Bibliotek har det ikke, og her omtales Salmesamlingen for første Gang. Nok er det, Claus Kiesby udgav 1743 følgende: En Samling / af de / Opvekkeligste og Opbyg- / geligste Evangeliske / Psalmer / som / mestendeels i de sidste Tider / udi vor Kirke er kom- / ne for lyset / Hvilken / og kand bruges som

6) Relations Protokol 1742, 6/7, Tønder Byarkiv, Landsarkivet.

7) Broderen Hans Christian Kiesby havde i 1740 for egen Regning ladet trykke en ny Udgave af Schraders Psalmebog, „nachdem die Tonderschen Gesangbücher so vergriffen, dass Mangel daran gespüret worden“. Men han betalte 6 pCt. af Salget til Vajsenhuset. Denne Udgave — som iøvrigt til Dato ikke kendes — synes ikke trykt hos Claus Kiesby.

8) Eller har han alligevel faaet udgivet en ny Udgave af Schraders Psalmebog? Hans Sviger søn og Efterfølger, Bogbinder Lorents Petersen, ansøger i 1750 hos Kongen om Tilladelse til at sælge 700 Tønder-Psalmebøger, „som han har arvet i Boet efter sin Svigerfader Claus Kiesby“. Da en ny Psalmebog skal indføres i Tønder (Allgemeines Gesangbuch) ønsker han, at han først maa faa sit Oplag solgt, inden den nye indføres. Det bevilliges.

9) Egentlig Ports Katekisme, som Schrader havde indført i baade dansk og tysk Udgave i Tønder Provsti.

10) At der er trykt Brorson-Salmer uden Brorsons Vidende er ikke noget enestaaende. Man ved, at det er sket i Flensburg, jfr. P. Otzen: Nogle hidtil utrykte Vers af Brorson, Kbhvn. 1950, p. 3. „In Flensburg sind einige andere von Hr. H. A. B.s Gesänge gedruckt, doch ohne sein Vorwissen daher selbige sehr vitieuse seyn soll“.

et An / hang ved dend (saa kalde- / de) Warnitzer-Psal / me- Bog / Hvor- samme her i Egnen bruges / Tønder, / Trykt hos Claus Kiessbuy / 1743.

Hvordan det forholder sig med denne Bogs Tilblivelse er uklart. Men den maa være udgivet til Brug for de pietistiske Kredse paa Tøn- der-Egnen og tillige tænkt som et Tillæg til „Varnæs-Psalmebogen“, udgivet af Sognepræst Bertel Ægidius i Varnæs i 1717, trykt i Flens- borg hos Fogel. Den blev brugt i hele Slogs Herred og i nogle andre vestslesvigske Sogne¹¹⁾. Alt dette peger mod Tønder, hvor Bogen da ogsaa er trykt. Men hvem staar bag dens Udgivelse? Ægidius-Slægten som havde skabt Varnæs-Psalmebogen, var paa den tid uddød. Brød- rene Bertel, Ewald og Johannes Æ., Sognepræster i henholdsvis Var- næs, Bylderup og Rabsted, var døde i Tiden 1733-38. Den eneste af Kredsen omkring Varnæsbogen, som levede i 1743, var den kendte Vajsenhuspræst i København, Enewald Ewald, Digteren Johannes Ewalds Fader. Er han Udgiveren? Da der en Snes Aar senere opstod en Del Postyr i Tønder omkring denne Bog, mente Tønder Bystyre, at den var blevet til i København, og at Claus Kiesby kun havde trykt den 1743. Oprindelig hed den: En liden Samling af adskillige Vers og Sange til Opmuntring og Opbyggelse sammenskreven Kiøbenhavn 1743. Paa Titelbladets Bagside skal have staaet: Imprimatur¹²⁾. In fi- dem Protocolli Facultatis Theologicae: P. Holm. — Men hvad Inter- esse havde man i København af at udgive en Salmesamling bestemt for et meget begrænset lille sønderjydsk Omraade? Naar alt kommer til alt, er det nok mest sandsynligt, at Claus Kiesby ikke blot har trykt Bogen, men ogsaa selv har forestaaet Udgivelsen. Det er Tønderegnen det hele drejer sig om, „her i egnen“, og det var ikke ualmindeligt i de Tider, at en foretagsom Bogtrykker udgav Psalmebøger paa egen Haand, der var god Afsætning paa dem, og Claus Kiesby var netop Manden, som gerne vilde udgive og forhandle Psalmebøger. Magistrat og Vajsenhus havde forhindret ham i det i 1742, nu giver han sig i Lag med Opgaven paa egen Haand. Hans egen Fader havde iøvrigt ved Varnæs-Psalmebogens Udgivelse i 1717 tilføjet et Tillæg. „Siælens himmelske Jerusalem eller en ny fuldkommen Haandbog“, trykt 1717, form. i Flensborg. Claus Kiesby selv var Brorsons første Bogtrykker, havde trykt en Del af hans Salmehæfter nogle Aar før, maaske har han haft Manuskripter liggende fra Brorsons Haand; som Boghand- ler i Tønder og Bogfører rundt omkring paa Landsdelens Markeder vidste han nøje, hvad Folk ønskede at faa i Hænde. Meget tyder paa,

¹¹⁾ Ogsaa enkelte Steder paa Østkysten. I Varnæs og Ullerup endnu længe efter 1864.

¹²⁾ Maa trykkes.

at Claus Kiesby ikke blot har trykt, men ogsaa selv har udgivet Salmesamlingen. Ser man nøjere paa Bogens Indhold, bestyrkes man i denne Antagelse.

Kiesby-Trykket omfatter 123 Salmer, af disse er ihvertfald de 79 af Brorson. Af resten er de 26 ganske ukendte. 1739 havde Brorson udgivet Troens rare Klenodie (trykt i København) og i 1740 var Pontoppidans Psalmebog udkommet. Det ligger nu nær at antage, at Redaktøren af Kiesby-Trykket maa have benyttet disse to Salmeudgaver. Men det synes ikke at være Tilfældet. I hvert Fald er de ikke benyttet konsekvent¹³⁾. Kiesby-Trykket har saa mange Varianter — særlig m. H. t. Brorsons Salmer — at man maa gaa ud fra, at Bogen er trykt efter ældre, cirkulerende Afskrifter. At saadanne Afskrifter har cirkuleret i Nordslesvig forud for Klenodiets Udgivelse er iøvrigt paavist i de senere Aar¹⁴⁾, dem kan Kiesby ogsaa have kendt, at han kan have været i Besiddelse af Brorson-Manuskripter fra dennes Tønder-Tid er ikke udelukket, og derfor tør man maaske endog tro, at der blandt de 26 ukendte Salmer i Kiesby-Trykket kan skjule sig en eller flere Salmer af Brorson, maaske Salmer, som Brorson siden ikke vilde kendes ved og derfor ikke har optaget i Klenodieudgaven.

Fra disse Formodninger og ubeviselige Antagelser vender vi os nu til de faktiske Forhold. Kiesby-Trykket 1743 adskiller sig fra Klenodie-Udgaven 1) ved sin gamle Retskrivning, saaledes som vi finder den i Brorsons Salmehæfter fra hans Tønder Tid, trykt af Claus Kiesby. F. Eks. Vey for Vei, hand - han, mand - man, ey - ei, deylig - deilig, roed - Rod, Sathan - Satan, tiid - Tid, o.s.v. 2) Der findes en Mængde Tekstvarianter, som synes at pege tilbage mod et ældre Forlæg (Manuskript). F. Eks.

Klenodiet:

Nr. Vers
Den [Sjælen] er førd af Gud sin Hyrde
520, 11,4: Naar den af intet hindres kan
551, 9,2: stukkene klæder
221, 2,4: da er det alt for silde
160, 8: kand giøre mig i lidet glad

Kiesby-Trykket 1743:

Hun er ført af hendes Hyrde
Naar intet hannem hindre kan
stikkede klæder
..... for sildig¹⁵⁾
..... mig ey lidet glad

Men alt dette er jo uden større Betydning, men det synes at vise, at Kiesby har udgivet sin Bog paa Grundlag af Manuskript eller private

¹³⁾ Det er vanskeligt for mig, som sidder paa Landet, at sammenligne de forskellige Tryk og Varianter, jeg holder mig til mit eget Eksemplar af Klenodiet form. fra 1772 og til Tuxens Udgave af Brorsons Psalmer.

¹⁴⁾ Dr. L. J. Koch, Brorson-Studier, Kbhvn. 1936, p. 64 ff., Povel Otzen; anf. Skr.

¹⁵⁾ Saaledes ogsaa i Thottske Haandskriftsamling, cfr. Otzen, p. 45.

Afskrifter. Men der er ogsaa en Del ikke uvæsentlige Varianter, som kan vise os, hvad Brorson oprindeligt har skrevet. De af Kiesby udgivne Salmer fører os — i hvert Fald i nogle Tilfælde — tilbage til Tiden før Klenodiets Udgivelse. Kiesby-Trykket maa derfor betragtes som en Udgave af Brorsons Salmer, som ligger mellem Udgivelsen af Tønder Hefterne og Troens rare Klenodie. Her vil det blive for vidtløftigt at gennemgaa alle Varianterne, jeg skal kun nævne nogle:

Klenodiet:		Kiesby Trykket:
Nr.	Vers	
482,	5,1:	De ere vel svage, dog Verden forsvare
		dog verden for snare
295,	12,6:	Saa kand du smukt til Alters gaae
		Saa kand du smuk til A.
295,	2,2:	I din skare lige ind
		i din ligeskare ind
295,	10,1:	Randsag dit Hjerte ret for Gud
		Randsag om troe du er for Gud
200,	8,4:	Mig derimod din balsam ind
		Mig der imod dog noget ind
222,	7,5:	Betænk dit eget gavn
		Betænk din evig gavn
410,	7,1:	Men hvo ret sagen kiender
		Men hvo sagen rigtig kiender

Men heller ikke Pontoppidans *Psalmebog* synes at være benyttet. Det vil ses af følgende:

Pontoppidan:	Kiesby-Trykket:
Vor Jesus kan ej noget Herberg finde:	.
v. 4,4: Tog giften bort, som kom af slangens tand	bort fra slangens bidske tand
Hvor kan du dog i Synden le:	
v. 5,2: Af blot naturens kræfter	Af dine kaalde kiefter
Jesus, han er Syndres Ven:	
v. 20,3: Driste paa forsoningen saa de verden ei fornægte	Trøste med forsoningen før de verdens lyst fornægte
Nu har jeg fundet det jeg grunder:	
v. 9,2: Af Viisdom er hans øye fuld	der af forbarmelse er fuld
○ Sjæl som daglig glad og sund:	
v. 4,4: Som saar og død forvolde	som sorte helved troldre

Disse Varianter findes ikke blot i Brorson-Salmer, men ogsaa m. h. t. de Salmer, de to Udgaver er fælles om.

Som nævnt gav Kiesby-Trykket mange Aar senere Anledning til en Del Postyr i Tønder, da Over-Konsistoriet for Slesvig i 1762 gav Magistraten Paalæg om at inddrage alle „Herrnhutiske Psalmebøger paa Dansk af fordægtig Indhold“, som maatte ligge hos Byens Bogbindere og Bogførere. Pastor Freuchen i Ensted (Sognepræst i Ensted 1748—1798) havde meddelt Konsistoriet, at Tønder Bogbindere falbød slige Bøger og ogsaa førte dem rundt paa Markederne. Den daværende Ejer

af Kiesbys Trykkeri, J. A. Reinholdt, blev ogsaa beskyldt for at trykke letfærdige og umoralske Sange. En Undersøgelse paa Stedet viste, at det kun drejede sig om nogle harmløse Kærlighedsviser paa Dansk, som Lærer Ebbe Thomsen i Jejsing ved Hostrup havde leveret Reinholdt. Slige Viser og grufulde Mordberetninger gengivet paa Rim vilde Folk gerne læse. En Del af dem var endnu i Behold, to andre var udsolgt. Læreren havde ogsaa leveret ham et Udvalg af aandelige Sange, men dem havde han ikke trykt, de andre Viser fandt bedre Afsætning.

Saa blev alle Byens Bogbindere stævnet sammen. „Om de havde for-dægtige Psalmebøger?“ Da disse blev nærmere beskrevet, indrømmede Bogbinder Nagel at han havde 98 Eksemplarer af Kiesbys Salmebog. De stammede mest fra Lorentz Petersens Konkursbo (Kiesbys Svigersøn). Mathias Christiansen havde 9, Peter Gottfried Schrader 2 Eksemplarer. De blev alle konfiskeret, selv den ene Salmebog Lorentz Petersen „havde faaet af sin Svigerfar, bemeldte Claus Kiesby“. Saa var der da gjort rent Bord, og dermed var Kiesbys Bog gaaet ud af Sagaen. Nu hører den til blandt de store Sjældenheder.

Claus Kiesby døde allerede 1748, og saa er vi egentlig ogsaa ved Vejs Ende. Men da Tønder Bogtrykkeri ikke døde med ham, vil vi ledsage det en Stund endnu. Vejen er ikke lang.

Efter Kiesby Død og Svigersønnens Fallit blev den ovenfor nævnte Johann Anton Reinholdt Ejer af det hele. Men Tiden var nu ved at blive en anden. Sangens Tid var forbi. Vækkelsesbølgen, som var gaaet hen over Landet, og som havde løftet Claus Kiesby og hans Haandværk op over Vise- og Smaatrykkenes beskedne Forhold til en — efter Datidens Forhold — meget betydelig Virksomhed, var nu ved at ebbe ud i et stillestaaende Vand. Og nu formaaede den nye Indehaver ikke at hævde den gamle Position. Efterspørgselen efter opbyggelige Skrifter var dalende, og det var den, som havde betinget Claus Kiesbys Foretagende, nu udhules dette Fundament langsomt, men sikkert, og Reinholdt synker i Dybet ligesaa langsomt og sikkert. Da Vajsenhuset i Tønder i 1762 vilde udgive en ny Udgave af Pontoppidans Katekisme, var Reinholdt i „saa slette Omstændigheder“, at det ikke lod sig gøre at faa Bogen trykt i Tønder. Direktionen maatte derfor henvende sig hos Serringhausen i Flensborg¹⁶⁾. I en anden Skrivelse omtales Reinholdt som en Mand, der er bragt til Tiggerstaven og ikke mere er i Stand til at trykke noget af Betydning. Da er det han forsøger at slaa Mønt af Salget af sentimentale Kærlighedsviser og blodige Mordberet-

¹⁶⁾ Sager vedr. Vajsenhusets Bogforlag, 1762, Tønder Byarkiv.

ninger. Nu er den Slags Læsning paa Mode. Thi alt har sin Tid i denne Verden. Troen har sin Tid. Vantroen har ogsaa sin Tid.

Enkelte større Ting er dog udgaaet fra Reinholdts Trykkeri i de foregaaende Aar. Den 3. Udgave af Ægidius saakaldte Varnæs-Psalmebog er trykt her i 1755. En liden og Andægtig Bønnebog samme Aar, begge af „Joh. Anthon Reinholdt, Bekostet af Ernst Daniel Nagel, Bogbinder paa samme stedt“. Ogsaa de maa nu siges at være Sjældenheder. Det samme gælder vist „Grundlegung der Hebammenkunst“, som Reinholdt fik Privilegium paa at trykke 1753.

Men i 1760'erne er det ved at være slut. 1761 er endnu trykt en Lejlighedsvis: Gedicht zur Hochzeit Axen-Brodersen auf Dürhus, ogsaa fra 1767 er et lille Skrift bevaret, det er maaske det sidste Tønder-Tryk fra den Periode her er fortalt om. Sidste Udgave af Ægidius synes ikke trykt i Tønder, men kun bekostet af Nagel i Tønder (1765).

Trykkeriet (eller rettere: Trykkerierne) i Tønder kom til Verden med Pietismen, de „lukrerede og florerede“ — saadan sagde man dengang — i Bevægelsens store Tid, og de visnede hen sammen med den.

For sønderjyske Bogsamlere er dette lille afsuttede Omraade af Børgernes vidstrakte Verden et interessant, men lidet kendt Territorium. Tønder-Trykkene fra disse Aar er sjældne, meget sjældne. Et Claus Kiesby-Tryk er i Dag mange Penge værd. Flere af dem findes end ikke i vore store Biblioteker. Men Samlere, som har Jægerens sikre Sans, kan endnu faa Held til at gøre store Fund. Her og der, paa et Loft, i et Skrin — fjerne Byers smaa Antikvariater ikke at forglemme —, kan man endnu finde et og andet. Jeg har selv fundet Kiesby-Tryk baade i København og Kiel. Men Bogsamlere i og omkring Tønder, som er interesseret i sønderjydske Sjældenheder, bør se sig godt om, mens Tid endnu er.

Den i Pengesager saa drevne Claus Kiesby, Manden med de vagtsomme og dog vidtskuende Øjne, skulde blot vide, hvor sjældne og efterspurgte hans Tryk er i Dag. Det havde han næppe tænkt sig, hverken da han arbejdede i sit Officin, eller bagefter som Bogfører kørte fra Stad til Stad, fra Marked til Marked.

Mellem Rendsborg og Frederiksstad

AF E. BONDO SVANE

Turen gaar gennem det gamle Landskab Kamp, — senere kaldet Hohn Herred, — og videre gennem Stabelholm. Da Landskabet er et ret ensformigt Midterland, kan det anbefales at tage Jernbane til Christiansholm og kun cycle i Stabelholm.

I 1760'erne kaldte den danske Regering Kolonister fra Pfalz og andre sydtyske Egne op for at dyrke de nørre- og sønderjydske Heder. Endnu den Dag i Dag minder mange Stednavne i Kamp, opkaldt efter Kongehusets Medlemmer, om denne Kolonisering: Prinzenmoor, Sophienhamm, Friedrichsgaben, Friedrichsholm, Julianenebene m. fl. En af Byerne, Broholm, er opkaldt efter et af Medlemmerne i Kolonistudvalget. De fleste Kolonister vendte hurtigt skuffede tilbage. Kolonistgaardene blev saa enten overtaget af den hjemlige Befolkning eller forfaldt. Det sydtyske Islæt i Befolkningen er derfor ikke ret stort.

Indtil Hohn følges Jernbanen og Chausseen ad. I Kronværket drejes mod Vest. Paa venstre Haand passerer Armensøen. Navnet kommer af, at den har tilhørt Fattigvæsenet i Rendsborg. Derefter kommer man gennem Fockbek. Ved Garbek Station findes Indlandsklitter. Hohn ligger paa en Bakkeø. Kirken er opført 1693 som Afløser af den oprindelige Sognekirke, Kamp Kirke, som blev nedbrudt ved Anlæggelsen af Kronværket. Man lægger Mærke til den statelige Hohngaard, skænket af Chr. I. til en tro Tjener og bestandig siden i Familiens Eje (smukt Langhus). Fra Hohn fortsætter Jernbanen mod Vest tværs over den store Kongemose, som man nu er i Færd med at opdyrke. Paa venstre Haand ses Hohn Sø. Chausséen gaar derimod i en stor Bue Syd om Søen over Fredriks- og Christiansholm til Sandslusen.

For den, der ønsker at stifte nærmere Bekendtskab med Landskabet, kan følgende Tur anbefales:

Fra Fockbek drejes mod SV forbi den store Plantage til Elsdorf og videre til Hamdorf (omtales paa Danehoffet 1285), ca. 2 km øst for Byen i Skoven Høeh er der en stor Hejrekoloni med indtil 100 Reder. Man drejer så mod Syd til Huy og mod Vest til Langenberg og herfra til Ejderdiget. Ejderen, der hidtil har gaaet i sydvestlig Retning, gaar nu stik Nord; dette Knæk var det sydligste Punkt i Danmarks Rige ($54^{\circ} 12' \text{ n. Br.} - \text{Gedser } 54^{\circ} 33' 31''$, vor nuværende Landegrænses sydligste Punkt er $54^{\circ} 48'$). Paa den anden Bred se Gieselaukanalen, der nu forbinder nedre Ejderen med Kielerkanalen og dermed tilligemed øvre Ejder; Sluserne i Rendsborg er lukkede. Fra Langenberg går Turen mod Nord til Prinzenmoor; her fabrikeredes i Danskertiden Glas. I Friederichsfeld er et Sindssygehospital. Mod øst ligger Hamdorf. Kirken blev bygget 1877, efter at Hohn Sogn var blevet delt. Hamdorf Sogn strækker sig paa begge Sider af Ejderen. Vejen følges herefter mod Nord til Hohn og saa videre over Frederiks- og Christiansholm til Sandslusen.

Margarinefabrik . Åbenrå

**Læg kursen til
Lorenz Hansen jun.**

Åbenrå

**Lolland-Falsters
Folketidende**

Stiftets største Blad
Nykøbing F.

A. Nielsen & Co. A/S.

Nykøbing Falster

Bundtmager

W. Gude

Vestergade 3 . Åbenrå

Johs. Sørensen

v/ A. Koch

Aabenraa . Tlf. 2540

Varme og sanitet

Trikotage, uldgarn
og babyudstyr

J. A. Krogh

Vesterg. 65 . Tønder . Telf 642

Aksel Michelsen

Kul- og Trøelasthandel
Tønder Telefon 2530-2531

Svend Kirchheiner

aut. Installatør

Storegade 17 . Tønder . Tlf. 45

Sønderborg

Andelsmejeri

TØNDERHUS

Danskhedens nye Borg

Knud Hawvig . Tlf. 622 . Tønder

I serien:

Skrifter, udgivne af Historisk samfund for Sønderjylland

er udkommet

- Nr. 1 Erik Christensen: *Fra min virksomhed i Tønder*. Kr. 3,— (medlemmer kr. 2,25).
- Nr. 2 *Bonden, der blev landråd*. Minder fortalt af domæneforvalter P. J. Refshauge: (udsolgt).
- Nr. 3 *Tønder gennem Tiderne I-II*. Kr. 30,00 (20,00).
1. del kr. 12,00 (9,00).
- Nr. 4 M. H. Nielsen: *Fra stesvigsk fattigvæsens fortid*. Kr. 6,— (4,50).
- Nr. 5 Troels Fink og Johan Hvidtfeldt: *Vejledning i studiet af Sønderjyllands historie*. Kr. 8,— (4,—).
- Nr. 6 *Navneregister til H. P. Hanssens værker*. Udgivet af Johan Hvidtfeldt: Kr. 4,00 (2,00).
- Nr. 7 *Aktstykker vedrørende Kreditanstalt Vogelgesangs tilblivelse*. Kr. 4,50 (3,—).
- Nr. 8 Peter Kr. Iversen: *Vejledning for sønderjyske lokalhistorikere*. Kr. 3,00 (2,00).
- Nr. 9 Johan Hvidtfeldt: *Slægtshistoriske studier i Sønderjylland*. Kr. 2,75 (2,—).
- Nr. 10 *Nordslesvigs åndelige genforening med Danmark*. Kr. 10,— (6,—).
- Nr. 11 Olav Christensen: *Bibliografi over sønderjydsk slægtstavelitteratur*. Kr. 2,75 (2,—).

Medlemmer af Historisk samfund for Sønderjylland kan bestille skrifterne hos samfundets kasserer, adj. Knud Fanø, Frilandsvej 21, Tønder.

Ikke-medlemmer kan købe dem i boghandelen.